

نوآوری قرآن در تبلیغ

دکتر محمدجواد سعدی^۱

چکیده

قرآن کریم تنها معجزه ماندگار پیامبر گرامی اسلام (ص) است. دانشمندان مسلمان، وجوه گوناگونی را برای بیان اعجاز قرآن بر شمرده‌اند یکی از آن وجوه، فصاحت، بلاغت و جذابیت قرآن است. این جنبه قرآن با سایر گفتارها حتی احادیث نبوی تفاوت دارد. شیوه بیانی قرآن کریم، ابداعی الهی است برای ابلاغ پیام جاودانه خداوند به بشریت. از این شیوه به نگرش ذوقی و زیبا شناختی تعبیر می‌کنیم.

در مقاله حاضر تلاش شده است سیر تاریخی این نگرش مورد بررسی قرار گیرد که از آن به اعجاز ذوقی یا اعجاز صوتی یا اعجاز هنری و مانند آن تعبیر می‌شود همچنین ترتب این امور بر یکدیگر مورد تبیین قرار گرفته است: اعجاز صوتی از فروع اعجاز هنری و آن نیز از فروع اعجاز ذوقی است و می‌توان گفت اعجاز ذوقی هم‌زیر مجموعه اعجاز بیانی است و خداوند از این اعجاز در کلام خود استفاده کرده است تا پیام خود را با شیوه‌ای نوین به بندگانش ابلاغ کند.

کلید واژگان:

اعجاز، ذوق، آهنگ قرائت، موسیقی قرآن، تبلیغ، جذابیت، بلاغت.

۱- عضو هیئت علمی و استادیار دانشگاه پیام نور سمنان و دکتری علوم قرآن و حدیث

نشانی الکترونیکی: m_sadi@pnu.ac.ir

* تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۱/۱۵

* تاریخ پذیرش مقاله: ۸۸/۱/۲۲

مقدمه:

اسلام در منطقه‌ای ظهور کرد که مردمانش بی‌سواد، بی‌خرد و کینه‌توز بودند. از آن دوره به «عصر جاهلیت» یاد می‌شود. شرایط اجتماعی و فرهنگی آن دوره تاریک در تاریخ و نهج البلاغه نیکو به تصویر کشیده شده است.

در میان آن قوم، پیامبری ظهور نمود که می‌خواست پیام جدید و مخالف سنت‌ها و دانسته‌های آنان را ارائه دهد. خداوند برای موفقیت پیامبر خود، معجزه فرهنگی در اختیار آن حضرت نهاد تا بتواند با تغییر فکر و روح آن مردم، جامعه را تغییر داده و از ظلمت به سوی نور و از منجلا ب به سوی پاکی رهنمون شود؛ آن معجزه فرهنگی «قرآن» بود.

قرآن با ارائه روش‌های بدیع توانست نقشه‌های دشمنان را خنثی نماید و در دل مردم نفوذ کند و پیام آسمانی و جاودانه خود را به آنان برساند و از آن مردم وحشی، ملتی متمدن بسازد و تا ابد فروغ علم و فرهنگ و ادب و هنر از خود پرتو افشان کند. در این مقاله در پی آنیم که راهکار قرآن برای نفوذ در دل‌ها را شناسایی نمائیم.

از این شیوه تبلیغ قرآن به اعجاز بلاغی یا اعجاز بیانی یاد می‌شود و مورد توجه دانشمندان به ویژه ادیبان قرار گرفته است و بیشترین توجه را در این باره زمخشری (ف ۵۳۸ هـ) داشته است. قرآن، کتابی است خواندنی و ملازم با قرائت و پیغمبر اسلام آن را به شیوه گفتار بر مردم عرضه نمود و توانست از طریق گوش‌های شنوندگان به دل‌های آنان نفوذ نماید. علم بلاغت همچون دانش منطق و صرف و نحو از تحلیل بهترین گفتارها یا گفتار بهترین خطیبان استخراج شده است. در این مقاله، قصد بررسی نیازمندی‌ها و لوازم دانش بلاغت را نداریم و تنها به یک نکته از آن که جان بلاغت را تشکیل می‌دهد، یعنی «ذوق» می‌پردازیم که بهره‌گیری از آن در گفتار قرآن خود معجزه است و از آن به اعجاز ذوقی تعبیر می‌کنیم و با دقت شدن در آن به اعجاز هنری و سپس به اعجاز صوتی خواهیم رسید.

اعجاز بلاغی

برای اعجاز قرآن، وجوه متعددی توسط دانشمندان مسلمان در طول تاریخ، حدوداً از اوایل قرن سوم هجری (عهد متوکل عباسی)^۲ تا کنون بیان شده است. صرف نظر از این که همه موارد یاد شده جنبه‌ای و وجهی از وجوه اعجاز یا خصوصیتی از خصوصیات اعجاز به حساب

۲ - توسط علی بن ربیع طبری در «الدین و الدولة» و توسط جاحظ در «نظم القرآن» و «البیان و التبیین» و «الحيوان»

آید یا هریک از آن‌ها معجزه جداگانه‌ای است که قابل تحدی است. در میان وجوه اعجاز قرآن یکی از وجوه از برجستگی خاصی برخوردار بوده است که غالب دانشمندان بدان گرایش داشته‌اند و هرچه از عمر مباحث می‌گذشت پر رنگ تر می‌شد و توجه آنان بدان بیشتر جلب می‌شده است. آن وجه عبارت است از «نظم و اسلوب» که از ارکان بلاغت قرآن مجید است.

برخی با عنوان «نظم» و عده‌ای به نام «اسلوب» و دیگران تحت واژه «بلاغت» از آن یاد می‌کردند.

هنر قرآن در ایجاد ارتباط با همه اقشار مردم و قدرت پیام‌رسانی شفاف و جامع به آنان بود. پیامی جهانی و جاودانه و عمیق برای مردمی که از نعمت سواد محروم و از نظر فرهنگ، علوم و تمدن از بساطت برخوردار بودند. قرآن از روش بلاغت با آن تنگناها برخورد نمود و از قدرت نفوذ در دل و سپس در عقل مردم برخوردار شد.

توضیح این نکته بدین قرار است: یکی از اوصاف قرآن «بلاغ» است که از جمله در آیات «هذا بلاغ للناس» (ابراهیم، ۵۲)، «إن فی هذا بلاغا لقوم عابدين» (انبیاء، ۱۰۶)، «حکمة بالغة» (قمر، ۵) بیان شده است. در کتاب‌های لغت، بلاغ را به معنای «وصول و کفایت» دانسته‌اند؛ تفسیر طبری معنای اول و تفسیر مجمع‌البیان و فخر رازی معنای دوم را ذکر نموده‌اند.

وظیفه پیامبر اسلام (ص) ابلاغ این پیام آسمانی به اعماق جان‌های مردم است: «و قل لهم فی أنفسهم قولاً بلیغاً» (نساء، ۶۳). گفتار بلیغ عبارت است از کلام فصیح و شیوایی که هماهنگ با حال مخاطب و شنونده باشد. «حال» عبارت است از مجموعه زمینه‌ها و شرایطی که گوینده را به نوعی از سخن گفتن وامی‌دارد که متناسب با مجموعه شرایط زمانی، مکانی و خود گوینده و شنونده باشد. (الخالدی، ۴۴)

قرآن با بهره‌گیری از «ذوق مستمع» و هنر «بلاغت» توانست در دل و جان شنوندگان نفوذ کرده، آنان را مجذوب نماید. این هنر قرآن با گذشت قرن‌ها و تنوع یافتن پیروان همچنان پایدار مانده است و امروز نیز شاهد نفوذ قرآن از طریق قرائت زیبا و آهنگ تلاوت در جان مسلمانان از صغیر و کبیر و عالم و عامی هستیم.

در تاریخ، داستان‌های متعددی از حلاوت و نفوذ آهنگ و بیان قرآن بر شنوندگان نقل شده است، همچون داستان مفروق بن عمرو (جعفریان، ۲۴۳/۱)، ابوسفیان و ابوجهل و أحنس بن شریق (ابن هشام، ۱ / ۳۳۷)، عتبة بن ربیعة (همان، ۱ / ۳۱۴) و غیره. اما داستان ولید

بن مغیره شنیدنی است:

روزی پیامبر اسلام سوره غافر را در مسجد الحرام قرائت می کرد، ولید بن مغیره سخن شناس و ادیب عرب نزدیک او قرار گرفت و به قرائتش گوش فرا داد. پیامبر (ص) که دید او می شنود دوباره آیات را تکرار کرد: «بسم الله الرحمن الرحيم، حم تنزيل الكتاب من الله العزيز العليم، غافر الذنب.....» ولید تحت تأثیر قرائت آن حضرت واقع شد. پس نزد قبيله خود بنی مخزوم آمد و به آن ها خطاب کرد و گفت: «به خدا سوگند از محمد هم اکنون گفتاری شنیدم که نه به گفتار آدمی می ماند و نه به گفتار جن و برای سخنش شیرینی و بر آن درخشندگی ویژه بود. ابتدایش پر بهره و پایانش گوارا بود و این گفتار به پیش می تازد و باز پس نمی ماند». مفسران ذیل آیات نخستین سوره مدثر به این حادثه تاریخی اشاره نموده اند. (طبرسی، ۱۰ / ۱۹۷، قرطبی، ۱۹ / ۷۲)

اعجاز ذوقی

عنصر محوری در اعجاز بلاغی یا اعجاز بیانی، «ذوق» است. یعنی انسان های صاحب ذوق سخن شناس می توانند به این وجه از اعجاز پی ببرند. دیگران نیز با اعتماد به دیدگاه اینان به این بُعد از اعجاز اذعان می کنند.

ذوق را در لغت به معنای قوه چشایی دانسته اند و سپس در معنای آن توسعه داده و چشیدن احساسی را نیز در معنای ذوق داخل دانسته اند و لذا آن را اعم از چشیدن حسی و احساسی دانسته اند. تفتازانی در کتاب «المطوّل» ذوق را چنین تعریف می کند: الذوق قوة إدراكية تُعرف بها لطائف الكلام و محاسنه: «ذوق عبارت است از قوه درک کننده ای که نکته سنجی های زیبا شناسانه گفتار را می شناسد».

حسن زاده آملی می گوید: ذوق در لسان شعر و ادب آن است که شیرینی شعر نیکو و کلام زیبا را درک می کند و استعداد تمییز دادن و لذت بردن را دارد.

قیصری در «فصوص الحکم» گوید: المراد بالذوق ما يجده العالم على سبيل الوجدان و الكشف لا البرهان و لا الكسب و لا على طريق الكسب بالإيمان و التقليد: «مراد از ذوق آن احساسی است که داننده به گونه دریافت درونی بدان دست می یابد نه با استدلال یا اعتقاد و تقلید». (ثقفی تهرانی، ۲۱-۲۲)

ابن ابی الحدید دانشمند سنی معتزلی شارح نهج البلاغه می گوید: «تشخیص فصاحت و افضحیت و زیبایی های گفتار، تنها بر عهده ذوق است و بس»

(زرکشی، ۲۵۱/۲)

دانشمندان سخن شناس و ادیب به عنصر ذوق در این جنبه اعجاز تصریح کرده اند، مثلا علی بن عیسی رمانی (ف ۳۸۲هـ) معتقد است که: «راه کشف برتری اسلوب قرآن بر سایر گفتار بشری بسته به ذوق انسان است.» (الحمصی، ۶۳-۶۴)

خطابی (ف ۳۸۸هـ) در بیان اعجاز القرآن می گوید:

«بیشتر دانشمندان معتقدند که اعجاز قرآن به بلاغت آن است. اما چون شرح این مطلب برای آن‌ها مشکل بود به حکم و داوری ذوق گردن نهادند.» (سیوطی، ۱۵۴/۲)

عبدالقاهر جرجانی (ف ۴۷۱هـ) در دلائل الإعجاز معتقد است که: «راه عمده شناخت بلاغت و رسائی در نظم اعجازی قرآن، ذوق و احساس روحی و آشنائی با گفتار عرب‌ها است.» (الحمصی، ۸۹)

سکاکی (ف ۶۲۶هـ) در مفتاح العلوم می گوید: «اعجاز قرآن چشیدنی است نه گفتنی. همچنان که راست آمدن وزن شعر چنین است. چنان که نمکین و گیرا بودن چیزی این گونه است. گوش‌نواز بودن صدای آهنگ از این گونه است و برای آن‌ها که از ذوق سلیم بی بهره‌اند به دست نخواهد آمد مگر به دانستن علم معانی و بیان و تمرین فراوان در آن.» (سیوطی، ۱۵۴/۲)

این بعد از اعجاز را قاضی ابوبکر باقلانی (ف ۴۰۳هـ) در ده بند در کتاب «اعجاز القرآن» به نیکی توضیح داده است. خلاصه گفتار ایشان چنین است:

باقلانی اعجاز قرآن را در سه چیز می‌داند: ۱- خبر دادن از آینده و تحقق وعده‌های قرآنی برای پیامبر (ص) ۲- خبر دادن از گذشته با آن که پیامبر اسلام (ص) کتابی درباره اخبار پیشینیان نخوانده بود. ۳- نظم نوین و ساختاری شگفت و بلاغت بی نظیر قرآن. باقلانی وجه سوم را که به بُعد ذوقی درک اعجاز مربوط است در ده بند توضیح می‌دهد. (باقلانی، ۲۳-۴۷)

در ابتدا خلاصه این ده بند را چنین بیان می‌کند:

- ۱- نظم قرآن از نظر نثر و شعر- بر خلاف نظم معهود کلام عربی است.
- ۲- دارای سطح عالی بلاغت و رسائی به رغم طولانی بودن آن.
- ۳- سطح عالی بلاغت در بیان همه غرض‌های خود همچون قصه، موعظه، حکمت، قانون گذاری، وعده، تهدید، استدلال، بشارت، ترساندن و غیره همه فنون گفتاری با بلاغت ادا

شده‌اند.

۴- وجود تناسب بین مطالب آن و حسن انتقال از مطلبی به مطلب دیگر.

۵- همه جن و انس از آوردن همچون قرآن عاجز مانده‌اند.

۶- همه قواعد و مقررات بلاغی که در گفتار ادیبان پیشین عرب وجود داشت، در خود جمع کرده است.

۷- هماهنگی الفاظ با معنی مورد نظر دین و بهترین بیان مطالب دینی ابداعی از طریق الفاظ و عبارات رایج.

۸- به کارگیری دلنشین‌ترین کلمات عربی.

۹- به کارگیری حروف مقطعه در اوایل سوره‌ها که از اصناف حروف و صفات حروف نیمی را به کار گرفته است.

۱۰- عبارت‌های قرآن روان است؛ نه لفظ گنگ یا سخت به کار برده و نه عبارت پردازی کرده است. (عتر، ۲۲۶-۲۲۷)

پس از باقلانی عبدالقاهر جرجانی در دو کتاب «دلایل الإعجاز» و «سرار البلاغة» این بعد از اعجاز بلاغت و فصاحت قرآن که در علم معانی و بیان توضیح داده می‌شوند را کاملاً شکافته است.

پس از جرجانی نوبت جارالله زمخشری (ف ۵۳۸ هـ) می‌رسد که حق مطلب را در این باره از اول تا آخر قرآن ادا می‌کند و به گفته ابن خلدون:

«ظهر جار الله الزمخشری و وضع کتابه فی التفسیر و تتبع آی القرآن بأحكام هذا الفن بما

يُبدى البعض عن اعجازه فانفرد بها الفضل على جميع التفاسير.» (ابن خلدون، ۳۴۳)

از معاصرین، «فرید وجدی» در دائرة المعارف خود صراحتاً می‌گوید: «واعلم أن شأن

الاعجاز عجيب يُدرک و لا يمكن وصفه كاستقامة الوزن تدرک و لا يمكن وصفها و كالملاححة

فمدرک الاعجاز هو الذوق» (وجدی، ۶۷۷-۶۹۵)

عبارت پیش گفته سکاکی نیز بازگو کننده دیدگاه او است.

تأثیر روحی (نفسی)

مقصود از تأثیر روحی یا نفسی که اخیراً در گفتار دانشمندان قرآن پژوه به کار می‌رود،

تأثیر گذاری در جان و تحریک احساسات انسان است و موجب لذت یا خشوع و در دشمنان

موجب بغض و کینه و لجاجت و روی گردانی می‌شود.

دیدگاه تأثیر روانی قرآن از فروع دیدگاه ذوق است که ابتدا توسط ابو سلیمان خطابی

مطرح شده است. در این دیدگاه بدون این که شخص بخواهد دانش معانی و بیان و دقائق و ظرائف فصاحت و بلاغت را با آموزش علمی و تمرین عملی فرا بگیرد، یک سره به سراغ اثر کلام می‌رود و زیبایی آن را حس می‌کند.

روانی، شیوایی، گیرایی، آسان فهمی گفتار از یک سو و دریافت پیام، محتوا، شیفتگی، خشوع و ترس از سوی دیگر از ویژگی‌های این جنبه از اعجاز ذوقی است. لذا نه خواندن مکرر قرآن، خستگی و ملالت می‌آورد و نه شنیدن مکرر آن. خطابی (ف ۳۸۸ هـ) می‌گوید: «جنبه دیگری از اعجاز قرآن به نظرم رسیده است و دیگران بدان توجه نکرده‌اند که عبارت است از: تاثیرگذاری قرآن در جان و دل‌ها. گفتاری جز قرآن را نمی‌یابی از شعر و نثر که به مجرد شنیدنش به دل نفوذ کند و هم لذت بخش و شیرین باشد و هم ترساننده و لرزاننده.» (اتقان، ۱۵۵/۲)

خطابی با استناد به آیات ۴۱ و ۴۶ سوره اسراء و آیه ۲۶ سوره فصلت و آیات ۱۸-۲۵ سوره مدثر تاثیر قرآن را بر نفوس کفارو با استناد به آیه ۲۳ سوره زمر و آیه ۸۳ سوره مائده و آیه ۲ سوره انفال و آیه ۲۱ سوره حشر و آیه ۱۶ سوره حدید تاثیر قرآن را بر جان‌های سالم ثابت می‌کند.

برخی از علما به لازم و برخی به ملزوم این دیدگاه اشاره کرده‌اند و جلال الدین سیوطی در الإتقان آن‌ها را یادآوری کرده است. (سیوطی، ۱۵۵/۲-۱۵۶)

ابن سراقه (ف ۶۲۲ هـ) چنین نقل قول می‌کند:

«دیگران درباره وجه اعجاز گفته‌اند: خواننده قرآن خسته و شنونده قرآن دل زده نمی‌شود هرچند قرائت قرآن تکرار شود.» (همان)

زرکشی (ف ۷۹۴ هـ) از جمله وجوه اعجاز را این چنین بر می‌شمارد:

«از جمله آنهاست؛ ترس و لرزی که در دل‌های شنوندگان می‌افتد چه مؤمن به قرآن باشند و چه منکر آن از جمله: همیشه در گوش شنونده و بر زبان خواننده تر و تازه می‌نماید از جمله عباراتش هم عمیق و سنگین و هم شیرین و دلچسب است در حالی که این دو با هم ناسازگارند.» (زرکشی، ۲۳۷/۲)

چنان که معلوم است قسمت سوم اشاره به ملزوم اعجاز ذوقی دارد و قسمت اول و دوم به لازم آن.

قاضی عیاض (ف ۵۴۴ هـ) در الشفاء می‌گوید:

«از جمله لرزی که در دل شنوندگان قرآن می‌افتد و ترسی که در دل خوانندگان از جمله:

قاری قرآن دلزده نمی شود و شنونده قرآن ناپسند نمی شمارد بلکه هرچه بیشترش خوانند شیرین تر بیابند و هرچه تکرارش کنند بیشترش دوست بدارند.» (الاتقان، ۱۵۶/۲)

قطب الدین راوندی گفتار زیبایی درباره ویژگی قرآن در کتاب «الخراج و الجرائح» بیان داشته است و علامه مجلسی در بحارالانوار تحت عنوان «باب وجوه اعجاز القرآن» آورده است. (مجلسی، ۱۲۸/۸۹). قطب راوندی (ف ۵۷۳هـ) می گوید:

«قرآن ویژگی هایی دارد که عبارتند از: یک: نظمش به هیچ گونه نظم ادبی نمی ماند و اگر قرآن فرود نمی آمد هیچ سخنوری مانندش را نمی آورد. دو: لریزی که در دل شنوندگان می افتد و مؤمنان مجذوب گفتارش می شوند... سه: همواره تر و تازه است نه کهنه می شود و نه خواننده اش ملول می گردد... چهار: پنج: بین دو ویژگی ناسازگار سازش انداخته است، یکی سنگینی و پر محتوایی و دیگری شیرینی و دلربایی.

ابن خلدون در مقدمه تاریخ خود در فصل ۴۴ می گوید:

قرآن نه نثر مرسل است و نه نثر مسجع «بل تفصیل آیات ینتهی الی مقاطع یشهد الذوق بانتهاء الکلام عندها...»

قرآن، عبارت های یکسره ای است که با پایان هر آیه از هم جدا می شوند و ذوق آدمی شهادت می دهد که پایان آیه ها پایان گفتار هم هست (ابن خلدون، ۳۵۱).

شهید مطهری در چند مورد از آثار خود به این مورد از اعجاز قرآن توجه داده است؛ در یک جا می گوید:

«اصولا خود تلاوت قرآن موضوعیت دارد به خاطر اثری که در خصوص تلاوت قرآن موجود است و این اثر هم باز مربوط به همان سبک و زیبایی قرآن است... این حلاوت و شیرینی قرآن و این که هرچه تکرار می شود از شیرینی اش کاسته نمی شود از وجوه اعجاز قرآن کریم است.» (مطهری، مجموعه آثار، ۴ / ۵۵۹-۵۶۰)

و در جای دیگر می گوید:

«یکی از وجوه اعجاز قرآن همان «جنبه هنری» است که اصطلاحاً آن را فصاحت و بلاغت می گویند ولی این تعبیر نارسا است؛ زیرا «فصاحت» به معنای روشنی و «بلاغت» به معنای رسایی است... و بایستی به آن «جذابیت» را اضافه نمود که حاکی از دلربایی قرآن است؛ زیرا قرآن به نحو خاصی در دلها نفوذ می کرد.» (مطهری، آشنائی با قرآن، ۱ و ۲ / ۳۶)

در روایات چندی ایده شناخت اعجاز از طریق ذوق مطرح شده است. از جمله امیر المؤمنین (ع) در نهج البلاغه می فرماید:

«لا تَخْلِقُهُ كَثْرَةُ الرَّدِّ و ولوج السمع: نه خواندن مکرر و نه شنیدن مداوم قرآن، آن را کهنه نمی سازد.» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۶)

نیز امام رضا (ع) در عیون اخبارالرضا می فرماید:
 «لا يُخْلَقُ عَلَى الْأَزْمَنَةِ و لا يَغْتُ عَلَى الْأَلْسِنَةِ لِأَنَّهُ لَمْ يُجْعَلْ لَزْمَانِ دُونَ زَمَانِ قُرْآنٍ در گذر زمان کهنه نمی شود و بر زبان ها مبتدل و بی مزه نمی گردد؛ زیرا برای همه دوران ها است.» (حکیمی، ۱۳۰/۲)

آلوسی در روح المعانی، مصطفی صادق الرافعی در اعجاز القرآن^۳ تحت عنوان باب وجوه اعجاز القرآن، دکتر محمد عبدالله دراز در النبأ العظيم^۴، استاد امین الخولی از جمله در مقاله «البلاغة و علم النفس» در مجله دانشکده ادبیات دسامبر ۱۹۳۶^۵، آیه الله خوئی در البیان^۶ و فرید وجدی در دائرة المعارف^۷ به این جنبه یا خصوصیت قرآن اشاره داشته اند و برای پرهیز از دراز نویسی از آوردن عبارت های آنان چشم می پوشیم. دو تن از دانشمندان قرآن پژوه معاصر درباره اعجاز روحی قرآن توضیح کامل داده اند که یاد کردن از آنان نیکو است؛ یکی نعیم الحمصی در کتاب فکرة اعجاز القرآن است و دیگری حسن ضیاء الدین عتر در بینات المعجزة الخالدة می باشد.

اعجاز هنری

از فروع اعجاز ذوقی و اعجاز نفسی، اعجاز هنری قرآن است که اولین بار سید قطب در التصوير الفنی فی القرآن مطرح ساخت و پس از او دانشمندان نظریه او را گسترش و توضیح دادند.

این دیدگاه معتقد است که در قرآن با کلمات صورت پردازی شده است و انسان می تواند صحنه ها را از پشت پرده کلمات و صداها ببیند.

محققان پس از سید قطب با نگرش هنری به قرآن رجوع کردند و داستان سرائی مختص قرآن را کشف کردند (البته خود قرآن به شیوه داستان سرائی خود در سوره یوسف راهنمایی کرده است). مفسران توانسته اند از طریق بیانات قرآنی مثلا در داستان حضرت نوح یا اصحاب کهف یا ذوالقرنین حقائق تاریخی را کشف کنند.

۳ - اعجاز القرآن، ص ۲۱۶.

۴ - النبأ العظيم، ص ۴۹.

۵ - رک: فکرة اعجاز القرآن، ص ۸۳۳.

۶ - البیان، ص ۵۰۱.

۷ - دائرة المعارف القرن العشرين، پیشین.

دانشمندان علوم طبیعی توانسته‌اند به برخی از جنبه‌های مبهم حیوانات (از جمله درباره زنبور عسل، مورچه، هدهد و...) از طریق قرآن برخورد کنند و نکاتی را کشف کنند. از جمله موارد اعجاز هنری قابلیت نگارش ظریف و هنرمندانه و خوش‌نمای کلمات و آیات قرآنی است. یکی از هنرشناسان قرآن پژوه و مترجم قرآن می‌گوید:

یکی از خصائص بارز قرآن آهنگ دلنشین و ویژگی دیگر این کتاب آسمانی، تصاویر هنرمندانه‌ای است که نوازشگر چشم و خیال یا مایه دهشت و بیم است. شعر جامع یا سخن جامع باید واجد حداقل ۴۰ شرط باشد و هر اندازه اوصاف مزبور کاستی گرفت، سخن از متعالی به عالی، خوب، متوسط، عادی، مبتذل، سست و پست تنزل خواهد کرد... خوشنویسی: سخن زیبا به همان اندازه که زود داخل حافظه می‌شود و با آهنگ خوش ازدواج می‌کند، در کتابت نیز از خود آمادگی نشان می‌دهد و گویی فواصل و انحناها چنان حساب شده که از کتابت آن چشم لذت می‌برد. کتابت قرآن و حافظ و سعدی این گونه است. (سید قطب: ۱۹۲-۲۰۸)

در تائید این دیدگاه حدیثی را از امام علی (ع) نقل می‌کنیم که می‌فرماید:

قرآن را بازبیا نویسی نورانی کنی همچنان که خداوند آن را نورانی کرده است (سیوطی، ۲ / ۲۱۸) یکی از معانی این فرموده، می‌تواند این باشد که: «قرآن قابلیت زیبایی نوشتاری را دارد.»

اعجاز صوتی

از فروع اعجاز هنری، اعجاز صوتی قرآن است که از آن به موسیقی قرآن و آهنگ قرآن تعبیر می‌کنند. این دیدگاه همچون دیدگاه پیشین، آخرین دستاوردهای تحقیقات قرآن پژوهان هنرمند و با قریحه و خوش ذوق می‌باشد.

اولین کسی که به طور مفصل این دیدگاه را به جامعه علمی عرضه کرد شیخ مصطفی صادق الرافعی از علمای مصر در کتاب: «اعجاز القرآن و البلاغة النبویة» بود و پس از او به صورت مصداقی، سید قطب این دیدگاه را با روش ویژه خود در کتاب‌های «التصویر الفنی فی القرآن» و «مشاهد القیامه» و تفسیر «فی ظلال القرآن» پیاده کرد و موارد فراوانی از موسیقی قرآنی را نشان داد و کم‌کم به صورت یک رشته علمی ظهور کرد و افراد بسیاری هم در میدان نظر و بررسی و هم در میدان عمل و اجرای فنون موسیقی در قرائت قرآن یا تبدیل آهنگ قرآن به نت به این رشته هنری پرداختند.

موسیقی قرآن

دانشمندان معاصر به وجود آهنگ ویژه برای قرآن اعتراف کرده‌اند؛ ابتدا این آهنگ را از میان چینش کلمات و زنگ حروف و وجود حروف آهنگ ساز مدی می‌جستند که از آن به «موسیقی ظاهری» تعبیر می‌شود، سپس با تأمل در شیوه بیان قرآن و آثار آن بر شنونده به جنبه دیگری از موسیقی قرآنی پی برده‌اند که از آن به «موسیقی باطنی قرآن» تعبیر می‌کنند.

این نگرش بدان رو که آخرین ره آورد تحقیقات قرآن پژوهان است، همچنان در حال تکمیل و رشد است؛ البته ریشه این نظریه در کتاب‌های رافعی و قطب وجود دارد. دراز^۸ و زرقانی^۹ و حمصی^{۱۰} نیز به این جنبه اعجاز قرآن توجه کرده‌اند. حسن ضیاء‌الدین عتر^{۱۱} این خصوصیت را تبیین کرده و احمد یاسوف در «جمالیات المفردة القرآنية فی کتب الاعجاز و التفسیر» و طالب محمد اسماعیل الزوبعی در «اسالیب التعبير القرآنی» و مصطفی محمود در «محاولة لفهم عصری للقرآن» حق مطلب را در این باره ادا کردند و جنبه‌های مختلف قضیه را با شواهد متعدد قرآنی آشکار ساختند.

جمع بندی

پیامبران الهی برای اثبات نبوت خود برای عامه مردم اقدام به ارائه معجزه می‌کنند، این معجزه معمولاً متناسب با سطح فکری و از سنخ توانمندی‌های مردم هر عصر است. پیامبر اسلام (ص) نیز متناسب با توان مردم و توقع آنان گفتاری را به نام قرآن عرضه کرد و آنان را به هم‌اوردی طلبید اما آنان در این نبرد شکست خوردند و اعجاز قرآن ثابت شد. اما چه چیزی از قرآن موجب اعجاز آن بوده و هست؟ دیدگاه‌های مختلفی درباره وجوه اعجاز قرآن توسط دانشمندان بیان شده است.

مهم‌ترین جنبه‌ای که از همان ابتدا نظر علما را به خود جلب کرده بود: نظم و سیاق آن بود؛ ابتدا به ادبیات قرآن و نظم و وزن آن پرداختند. بعدها به فصاحت و بلاغت آن توجه کردند و در این مسیر عنصر ذوق در شناخت وجه اعجاز برجستگی پیدا کرد و پس از آن

۸ - دکتر محمد عبدالله دراز در النبأ العظیم.

۹ - شیخ محمد عبدالعظیم الزرقانی در مناهل العرفان فی علوم القرآن.

۱۰ - نعیم الحمصی در فکرة إعجاز القرآن منذ بعثة النبوة حتی عصرنا الحاضر.

۱۱ - دربینات المعجزة الخالدة.

مسأله اعجاز روحی و جذابیت جادوئی قرآن مدنظر قرار گرفت و سپس جنبه‌های هنری قرآن مورد توجه واقع شد و در دوران معاصر بُعد موسیقایی قرآن به عنوان یک وجه یا خصوصیت از ویژگی‌های قرآن و اعجاز آن مورد بررسی واقع شده است و از آن به سمفونی ویژه قرآن تعبیر کرده‌اند. این دو مورد اخیر را می‌توان اعجاز هنری و اعجاز صوتی قرآن نامید. اما این که سرّ اعجاز صوتی در چیست؟ مورد بحث موسیقی دانان واقع شده است. سیر تاریخی تاثیر گذاری «ذوق» در درک اعجاز قرآن نزد دانشمندانی که در این باره قلم زده‌اند در نمودار زیر ترسیم شده است.^{۱۲}

مرحله اول مرحله دوم مرحله سوم مرحله چهارم مرحله پنجم درک بلاغت قرآن تاثیر
 نفسی و روانی اعجاز هنری قرآن اعجاز صوتی قرآن درک فصاحت قرآن
 از طریق درک از طریق درک قرآن از طریق درک از طریق درک
 نظم ادبی قرآن معانی برتر جملات جذابیت لفظ و معنا آهنگ و سمفونی قرآن

۱۲ - در کنار اعجاز هنری و اعجاز صوتی گسترش علوم و فنون امکان کشف وجوه دیگری از اعجاز قرآن را نیز فراهم ساخته است که جزء آخرین ره آوردهای تحقیقات علمی درباره اعجاز قرآن است، از جمله آن‌ها یکی اعجاز علمی و دیگری اعجاز حسابی یا عددی قرآن می‌باشد.

فهرست منابع

- ۱- قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی، فولادوند، الهی قمشه ای.
- ۲- الاتقان فی علوم القرآن، سیوطی جلال الدین ۹۱۱، رحلی، بیروت، دارالمعرفة، بی تا، تحقیق مصطفی دیب البغا، بیروت، دار ابن کثیر، ۱۹۸۷.
- ۳- اسالیب البیان فی القرآن، الحسینی، سید جعفر، تهران، مؤسسه الطباعة و النشر، وزارة الثقافة و الإرشاد الاسلامی، ۱۴۱۳.
- ۴- آشنایی با علوم اسلامی، کلام عرفان حکمت عملی، مطهری، مرتضی، قم، صدرا.
- ۵- آشنایی با قرآن، تفسیر سوره حمد و بقره، مطهری، مرتضی، قم، صدرا.
- ۶- الاشارات و التنبيهات، شرح خواجه نصیر الدین طوسی، ابن سینا، علی بن الحسین، (۴۲۷هـ)، (۶۷۲هـ) دفتر نشر کتاب، دوم، ۱۴۰۳.
- ۷- اعجاز القرآن، باقلانی، قاضی ابوبکر محمد بن الطیب، ۴۰۳ هـ ق، تحقیق السید احمد صقر، دارالتعارف، قاهره، پنجم، ۱۹۸۱.
- ۸- اعجاز قرآن و بلاغت محمد، رافعی، مصطفی صادق، ترجمه عبدالحسین بن الدین، تهران، انتشارات بنیاد قرآن.
- ۹- اصول کافی، کلینی، محمد بن یعقوب رازی، (۳۲۹ هـ)، با ترجمه سید هاشم رسولی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اهل بیت (ع)، بی تا.
- ۱۰- آفرینش هنری در قرآن، قطب، سید، ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران، انتشارات بنیاد قرآن.
- ۱۱- انسان و قرآن، حسن زاده آملی، حسن، قم، قیام، ۱۳۷۵.
- ۱۲- انسان و اندیشه، (خلاصه کتاب اتحاد عاقل و معقول، حسن زاده آملی)، ثقفی تهرانی، میرزا حسن، هاد، بی جا، ۱۳۷۱.
- ۱۳- آهنگ قرائت قرآن از دیدگاه قرآن و سنت، سعدی، محمد جواد، رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس تهران، ۱۳۸۰.
- ۱۴- بحار الانوار، المجلسی، محمداقبر، الجامعة لدرر اخبار الائمة الأطهار، بیروت.
- ۱۵- البرهان فی علوم القرآن، زرکشی، بدرالدین محمد ۷۹۴، تحقیق دکتر مرعشی و دیگران، دوم، بیروت، دارالمعرفة، ۱۹۹۴.
- ۱۶- البیان فی تفسیر القرآن، خویی، سیدابوالقاسم، پنجم، قم، مطبعة العلمية.
- ۱۷- بینات المعجزة الخالدة، عتر، حسن ضیاءالدین، حلب، دارالنصر، ۱۹۷۵.

- ۱۸- تاریخ سیاسی اسلام، جعفریان، رسول، ج ۱، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۳.
- ۱۹- التعبير القرآنی، السامرائی، دکترفاضل صالح، عمان، (اردن)، دار عمار، ۱۹۹۸.
- ۲۰- التفسیر الکاشف، مغنیه، محمد جواد، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۷۰.
- ۲۱- التمهید فی علوم القرآن، معرفت، محمد هادی، دوم، مؤسسة النشر الاسلامی، قم، ۱۴۱۶.
- ۲۲- الجامع لاحکام القرآن، قرطبی، ابو عبدالله، (۶۷۱ هـ ق)، پنجم، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ هـ ق.
- ۲۳- جمالیات المفردة القرآنیة فی کتب الاعجاز و التفسیر، یاسوف، احمد، اشراف و تقدیم، دکتر نور الدین عتر، دمشق، دار المکتبی، ۱۹۹۴.
- ۲۴- حقائق هامة حول القرآن الکریم، عاملی، جعفر مرتضی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی.
- ۲۵- الحیة، الحکیمی، محمدرضا و دیگران، قم، دفتر انتشارات اسلامی، سوم، ۱۳۶۰ ش.
- ۲۶- الخرائج و الجرائح، راوندی، قطب الدین سعید ابن هبة الله، قم، مؤسسة الامام المهدي، ۱۴۰۹.
- ۲۷- السیرة النبویة، ابن هشام، عبدالملک، (۲۱۳ یا ۲۱۸ هـ)، تحقیق مصطفی السقا، ابراهیم الیباری، عبدالحفیظ شلبی، مصر، مطبعة البانی الحلبي، ۱۹۶۳.
- ۲۸- شناخت قرآن، کمالی دزفولی، سید علی، فجر، تهران، ۱۳۶۴.
- ۲۹- غایة النهایة، الجزری، محمد بن محمد، (ف ۸۳۳ هـ)، قاهره، مکتبة المتنبی، ۱۹۳۴.
- ۳۰- غررالحکم و دررالکلم، عبدالواحد آمدی، (ف ۵۱۰ هـ).
- ۳۱- فتح الباری فی شرح صحیح البخاری، ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، ۸۵۲ هـ تحقیق عبدالعزیز بن باز، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۹۸۹.
- ۳۲- فکرة اعجاز القرآن منذ البعثة النبویة حتی عصرنا الحاضر، الحمصی، نعیم، دوم، مؤسسة الرسالة، بیروت، ۱۹۸۰.
- ۳۳- قرآن ناطق (۱)، بی آزار شیرازی، عبدالکریم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۶.
- ۳۴- الکافی، کلینی، محمد بن یعقوب رازی، (۳۲۹ هـ)، تحقیق شیخ محمد جواد فقیه، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۱۳ ق.
- ۳۵- کشف المحجوب، هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان الجلابی الغزنوی، تصحیح: و. ژوکوفسکی، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۹۷۹.
- ۳۶- کفایة المستفید فی علم القراءة و التجوید، القبانی، محمد عربی، دمشق، بیروت، دار

- الخیر، ۱۹۹۸.
- ۳۷- گزیده جوامع الحکایات و لوامع الروایات، عیوضی، سدید الدین محمد، به کوشش دکتر جعفر شعار، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، سوم، تهران، ۱۳۷۰.
- ۳۸- مباحث فی علوم القرآن، الصالح، الصبحی، پنجم، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۶۷.
- ۳۹- مبادی اخلاق در قرآن، جوادی آملی، عبدالله، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۷.
- ۴۰- مجمع البیان لعلوم القرآن، طبرسی، ابوعلی فضل بن الحسن، افسست از روی چاپ، ۱۹۵۸، دارالتقریب مصر، تهران، ۱۹۹۷.
- ۴۱- مجموعه آثار، مطهری، مرتضی، ج ۴، قم، صدرا.
- ۴۲- محاضرات الادباء، راغب اصفهانی، حسین بن محمد (حدود ۴۲۵)، قم، مکتبه الحیدریه، ۱۳۷۴.
- ۴۳- المصحف المرتل بواعثه و مخططاته، سعید لیبب الجمع الصوتی الاول، قاهره، دارالکاتب العربی، ۱۹۶۷.
- ۴۴- المعجزة الكبرى، ابو زهرة، محمد، قاهرة، دار الفكر العربی، بی تا.
- ۴۵- معرفة القراء الکبار علی الطبقات و الاعصار ذهبی، محمد بن احمد، ۷۴۸ هـ تحقیق ابی عبدالله، محمد حسن محمد حسن اسماعیل الشافعی، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۹۹۷.
- ۴۶- مقالات، الهی قمشه ای، حسین، هشتم، بی جا، روزنه، ۱۳۷۹.
- ۴۷- المقدمة، ابن خلدون، عبدالرحمن، (۸۰۸هـ)، مکتبه الهلال، بیروت، ۱۹۸۸.
- ۴۸- مناهل العرفان فی علوم القرآن، الزرقانی، محمد عبدالعظیم، سوم، مصر، دارالاحیاء الکتب العربیة، بی تا.
- ۴۹- المنهاج فی شرح صحیح مسلم بن الحجاج، النووی، یحیی ابن شرف الشافعی، (ف ۶۷۶هـ)، بیروت، دارالفکر، ۱۹۸۱ م.
- ۵۰- موسیقی و حکمت معنوی، زاهدی، تورج، تهران فردوس، ۱۳۷۷.
- ۵۱- المیزان فی تفسیر القرآن، طباطبائی (علامه)، محمد حسین، (۱۴۰۲ هـ ق)، سوم، تهران، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۹۷.
- ۵۲- نهج البلاغة، جمع آوری سید رضی، تحقیق دکتر صبحی صالح،
- ۵۳- وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، محمد بن الحسن، تحقیق شهید ربانی شیرازی و محمد رازی، کتابفروشی اسلامیة، تهران، ۱۳۶۷.
- ۵۴- هذا القرآن، صلاح عبدالفتاح الخالدي، عمان، دارالمنار للنشر و التوزیع، ۱۹۹۳.